

DONES D'ANDORRA

VIVÈNCIES

Bona nit,

Agraeixo al senyor ministre de Cultura, Albert Esteve Garcia, i a la Biblioteca Nacional que ens donin l'oportunitat de parlar del llibre *Dones d'Andorra*. Tenir la paritat per primera vegada al Consell General no s'ha notat (potser qui no fa soroll és qui més fa, o qui més deixa fer!).

Primer veurem l'audiovisual realitzat per Rosa Mari Ribó amb textos extrets del llibre *Dones d'Andorra* i la veu en off de Maria Àngels Ruf, respectant la veu i la fonètica de les protagonistes.

El llibre *Dones d'Andorra* el vam publicar el 2006 amb una tirada inicial de 1.200 exemplars que es van exhaurir i una segona edició de 600 que també es va esgotar. Va tenir molt bona acollida, molt encoratjadora i inesperada. I va ser en part per les 43 dones i les famílies que hi van participar. El van finançar Crèdit Andorrà i Perfumeries Gala.

Les protagonistes es van sentir valorades, i als familiars, coneguts i moltes persones, els va atreure perquè van sentir-se identificats amb les històries, tant des de la manera de dir-les i plasmar-les, com pel respecte per la parla específica de cadascuna, pròpia d'aquell temps. És a dir, tal com es parlava abans a Andorra.

Aquesta recollida de vivències s'havia de fer abans que la vida d'Andorra es capgirés més, i vam tenir la gran sort de poder copsar en un bon moment els seus re-

cords i les vivències en un món que s'acaba, que ja queda molt lluny dels nostres dies. Amb cadascuna de les protagonistes hauríem pogut escriure un llibre sencer.

Ens deixen una visió global de la societat andorrana, viscuda i vista per **ulls de dona** i que des de final de segle XIX i principi del segle XX fins ara era **incompleta**. Per poder tenir una visió **completa** de la història d'un país s'ha de comptar sempre amb totes les persones que hi conviuen, ha de ser vista i escoltada des de tots els camps possibles.

LES DONES, NO TENIEN GAIRES OPORTUNITATS DE COMUNICAR-SE FORA DE CASA

Aquestes vivències que he tingut el plaer de relatar amb la Montse vam intentar que fossin molt equilibrades en el sentit de participació de les dones d'Andorra. Dones de totes les parròquies, de més de 75 anys d'edat, de diferents estatus socials (pubilles de casa gran i de casa humil, cabaleres, conques, etc.). I amb tot el respecte per la manera de parlar, per preservar totes les expressions més autèntiques i profundes.

La Judith Areny, amiga i col·laboradora juntament amb el seu pare, Rossend Areny, em preguntava per què no fer ara el llibre dels homes.

Fotografies cedides per Adelaida García

D'esquerra a dreta: Maria Cerqueda Altimir, de Cal Comellaire d'Andorra la Vella; Maria Trullà Aleix †, de Ca l'Antònia d'Anyòs amb el seu marit; Maria Torres Casal †, de Cal Puigcernal de Prats

Elles, les dones, no tenien gaires oportunitats de comunicar-se fora de casa. Els únics llocs eren al riu o al safareig públic rentant la roba o la llana, quan feien els rotlles cosint, o quan esperaven la tanda per fer el pa al forn del veïnat, a la carnisseria pública, anant a missa o rosari, a les vetlles, als enterraments, a la matança del porc, a les festes majors, als rosers, al Carnaval i poc més. En canvi, els homes es movien més: feien política, anaven a les fires, als bars, alguns a veremar, a les mines de talc, feien de pastors i anaven amb els ramats als conllocs de França o Catalunya, i a més moltes opinions dels homes quedaven reflectides en les actes dels quarts, de les consòrcies, de reunions del veïnat i del Consell General. Per a la dona això era impensable.

TOT ERA EL PROJECTE I UN SEGUIT D'EXPECTATIVES, DE SORPRESES, DE RECOLLIR, DE CAPTAR, D'ESCOLTAR I DE GAUDIR AMB TOTS AQUESTS SABORS TAN DIFERENTS, DOLÇOS I RANCIS, DE LA VIDA DE LES DONES

Començaré parlant de la portada del llibre, que parla per ella sola i fa ben certa aquella frase de “val més una imatge que mil paraules”. En aquella època tot era sobri, no hi havia ostentacions de cap mena, ni ornaments. Veiem la Modesta Riba al peu del foc, i alhora que feia coure porc fer a la cocota, vigilava el calder de les trumfes per als porcs, preparava la vianda per dinar i a més guardava el nét a la falda. I el més captivador és que ho fa amb una tranquil·litat i serenor envejables. Avui la dona fa moltes coses a la vegada però no sap què és la tranquil·litat, perquè ara estem al món de les presses i la velocitat. Estareu d'acord que en aquest terreny no hi hem guanyat gens.

En un fragment del pròleg, Elidà Amigó Muntanya diu:

“Dones que avui són àvies i que foren rialles de casca-vell els dies de Festa Major. Dones que intuïren que el seu món es fonia entre els dits i que treballaren en silenci perquè el món dels fills i els néts fos millor. Dones de casa, de família, del camp, de la feina, de saviesa heretada, mans destres i amplitud de cor. Protagonistes anònimes de temps dificultosos, incorporades gasivament al devenir del país, a la consideració social, a l'escena pública. Dones generoses amb la seva experiència, comprensives amb els nous reptes i els nous comportaments. Elles avui es confessen sense autocomplaença i sense rancúnia. Nosaltres, en llegir-les, les sentirem a prop.”

Per mi, durant el transcurs de la realització del llibre *Dones d'Andorra* hi ha hagut un **abans** i un **després**.

L'abans: Tot era el projecte i un seguit d'expectatives, de sorpreses, de recollir, de captar, d'escoltar i de gaudir amb tots aquests sabors tan diferents, dolços i rancis, de la vida de les dones, a través dels records de moltes parts de la seva vida, que en molts aspectes ens semblen d'un temps i d'un món molt llunyans. Escoltar-les ha estat fàcil, una feina enriquidora, rigorosa i elaborada. Si d'una cosa es recorden totes és de la infància i la joventut, dels treballs dels pares i padrins, i la mare (treballant) i els germans. Evoquen amb molta nostàlgia el que els queda més lluny.

AVUI LA DONA FA MOLTES COSES A LA VEGADA PERÒ NO SAP QUÈ ÉS LA TRANQUIL·LITAT, PERQUÈ ARA ESTEM AL MÓN DE LES PRESSES I LA VELOCITAT

Els seus comentaris ens han fet despertar records, moments de tota mena i un retorn al passat:

“Goita, ara em ve aquesta oracioneta que en feve d'anys que no l'havia dit... i així.”

D'esquerra a dreta: Maria Marticella Font, de Cal Sigarró d'Encamp; Elvira Areny Duró †, de Cal Poblador del Bou; Mercè Coma Coma, de Cal Ventura d'Ordino

Sempre comentaris d'agraïment amb una rialla dolça de complicitat per estar-les escoltant, fer-los companyonia i valorar tot el que ens explicaven.

En aquest sentit, una de les dones protagonistes diu:

“Mira, oiii! com m’ha vingut, com m’ha vingut! Oh! bue-no, ens feien veure l’aigua, eh! Havim de dir això, ens feie dir això i avons Peu Crist i el Crist parlant a l’herba aquella diguem, potser és que la fe aquella que, ai!, em fa, m’esborrone una miqueta això, sí perquè és una cosa que goita, dic: com me n’hai enrecordat ara, de l’oracio-neta aqueta perquè són poques paraules, pro sí, sí, aixís, pro són coses que se senten, eh?, jo ho hai sentit, eh!”

AL LLIBRE HAN PARLAT NOMÉS LES DONES, QUE HAN EXPLICAT A TRAVÉS DE LES SEVES VIVÈNCIES UNA BONA PART DE LA HISTÒRIA DEL NOSTRE PAÍS DES D’UNA PERSPECTIVA REAL, VISTA PER ULLS DE DONA

Durant l’elaboració del llibre hi va haver moments molt intensos, tendres, altres de difícils, i molts de gratificants.

El després: Se n’han sentit de molts colors. La gran rebuda del llibre penso que ha estat deguda al fet que ha sigut el primer llibre en què han parlat només **les dones**, que han explicat a través de les seves vivències una bona part de la història del nostre país des d’una perspectiva real, vista per **ulls de dona**. I el més important és que se les ha valorat, donant importància a tot el que han viscut i han fet. Sempre havien pensat que allò que feien era més que normal i que per tant no tenia cap mena d’importància ni era rellevant ni interessant perquè la vida era així, sense *mimos* ni contemplacions. Sempre amb aquest punt d’humilitat, de discreció, de sacrifici, realment admirables.

Em plau dir que **Dones d’Andorra** ara ja és un llibre de consulta, com també em plau que molts lectors expres-

sin una grata sorpresa en reconèixer-les en l’autenticitat del text, que s’ha relatat tal com elles s’expressaven.

Abans la dona tenia uns drets, però estaven soterrats o encoberts. Podia parlar i opinar però el cap de casa era l’home. Malgrat tot, “**sota mà**”, elles marcaven el ritme i malament rai la casa que es quedava sense la dona. Era el puntal de la casa i feia que tot rutllés. Eren les mestresses, les administradores, i algunes a més eren pubilles i tenien per tant uns drets implícits que no figuraven escrits enlloc però estaven consolidats en els costums. Encara que de drets obertament no en teníem cap, d’obligacions totes.

La dona es quedava sovint sola amb tota la càrrega de la casa. L’home marxava a veremar, a les mines de talc -a Auzat o Cuixac-, a fer de pastor, de pagès, a fer política... i la dona es responsabilitzava de tot el pes de la casa, tant de la seva administració com de la canalla, de fer la roba, de filar la llana (feia jerseis, mitjons...), del bestiar, de fer la berena per als pastors quan n’hi havia, dels malalts, de tenir homes a despesa per fer algun *caleró* (sobretot refugiats de guerra), dels padrins, dels concos... i un llarg etcètera.

De fet, les dones eren com aquests productes que s’anuncien a la televisió i que serveixen per a tot, eren un *tot en un*.

LES DONES EREN COM AQUESTS PRODUCTES QUE S’ANUNCIEI A LA TELEVISIÓ I QUE SERVEIXEN PER A TOT, EREN UN TOT EN UN

No ha estat gens fàcil escollir alguns fragments significatius del llibre perquè per mi ho són tots. Però gairebé totes recalquen més uns moments de la seva vida que uns altres.

D’esquerra a dreta: Maria Font Molné †, de Cal Raubert d’Escàs; Pilar Font Sansa, de Ca l’Areny d’Encamp; Angeleta Riba Tor †, de Cal Tito de Sant Julià de Lòria

Una de les protagonistes explica una història que és un bon referent de les prohibicions que tenien les dones en comparació amb els homes. Diu:

“No es podive treballar los dies de Carnaval. Si un anave a treballar, l’anaven a buscar, el portaven a la plaça, despenjaven lo Carnaval, el feven assentar allà al bar i li feven pagar el beure perquè havii treballat. Una vegada, la pobre Marcel·la, al cel sigui, i la Valentineta, feven mitja allà al davant de la placeta i ere per Carnaval. I nosatres, la Pepita del Ramon, la Maria de l’Armengol i jo, vam dir: “Sas què ham de fer?, les ham d’agafar i les ham de portar al cafè, a fer beure lo cafè.” Vam anar allà i els hi vam dir: “Avui no es pot treballar, és Carnaval i no es pot treballar. Ara, al Cafè de l’Oros -que allavons hi havii el Cafè de l’Oros-, a beure al cafè de l’Oros.” I la pobra Marcel·la tenive lo Pepi que ere un garrapo i un d’ellò de por... La Valentineta va dir: “Bueno, bueno” -tenive lo seu home al cafè; tots eren al cafè. A la Marcel·la, la vam agafar pel braç i la portàvom. Quan vam arribar al davant de cal Gaspà, li van quedar les cames trencades allí, i l’hagueres hagut d’arrossegar. No l’hauries pas pogut portar. Pobreta, diu: “Mira, jo, porteu-m’hi -no s’enfadave, no-, pro jo no puc caminar.” I nosatres vam pensar “i tant que pots caminar, com un tres i dos fan cinc, vingue’n”, pro no, no, mos va quedar aixins, igual que morta. La Valentineta marxave, pro ella, igual que morta... El respecte als homes, ella pensave “si lo meu home em veu allà al cafè em mate.” Ui! Déu te’n guard! les dones no hi entraven al cafè. No, no. Les dones, a casa, pobra de tu!

TOTES RECORDEN AMB NOSTÀLGIA EL PASSAT, SOBRETOT N’ENYOREN LA SOLIDARITAT: S’AJUDAVEN ENTRE ELLES, AJUDAVEN ELS VEÏNS I QUI VENIA DE FORA

“Ui! ui! Lo temps de la dona ha canviat moltíssim, pobre de tu! Abans la dona a casa, pobreta, i l’home al cafè, i au! I arribar a casa tot ben posat a sopar, i a lo millor se’n tornave al cafè els diumenges. D’això me’n recordo. Ara, que les dones facin política, bueno, i que en sàpigon fer, sí, pro tantes poder no; n’hi ha massa; tenim el mateix dret pro n’hi ha que també...”

Les parteres eren castigades per l’Església. Llegiré uns fragments prou significatius d’això:

“Llavons ere molt sagrat, abans. La meua mare diu que va fer una imprudència. Ella diu que quan va haver desocupat, a les sis del matí, d’eixò, se’n va anar a rentar la roba que la va embrutar d’ellà, la va anar a rentar al riu, i amb aquestes diu que hi va anar lo metge a visitar i no la va trobar, i va dir a on t’és? És a baix a Valira que es rente. I la va anar a buscar, i lo capellà diu, no li diré, perquè li podria fer pagar una multa. Diu la teua mare i les teves germanes podiven nar a rentar, diu sí, pro és allò que cada qual no vol amoïnar i li va dir no ho tornos a fer. Perquè abans la dona quan havi desocupat no podive sortir, que no haguessin batejat lo crio, avons als vuit o deu dies havii de ser batejat per força. La partera no podive sortir perquè diu que tenive el pecat mortal. I allavons quan l’haviin batejat, l’endemà o l’endemà passat, ja demanaven missa i jo n’havia anat a acompanyar de dones a missa, perquè la meua mare dive tinc la missa encomanada ja, per aquella que li fa falta, que ha de sortir per anar a comprar. I jo n’havia anat a portar a l’iglesia ja no sé quantes, i com que hi havia anat, sé com ho fan. La mare, la partera, no podive entrar a l’iglesia, s’esperave allà a davant i llevons jo havia d’enar a avisar lo capellà. I li diva: ja sóc aquí! A molt bé i ja vinive vestit, li posave l’estola, sas allò que es posen a demunt del crio? I llevons ell, sas que prediquen? no sé el que dive. I la mare i lo fill anaven fins a l’altar i quan eren a l’altar allevons s’agenollave ella, ell li donave la benedicció i allevons ella podie venir al banc amb jo, oïve la missa, i encabat de la missa l’havii d’enar a pagar i ja està. Ja estave beneïda, ja estave lliure i ja s’havii acabat.”

“D’allò de que la mare no podia anar a l’iglèsia, als batejos no hi podie entrar, en un sentit, en mal sentit. Deien “Creixeu i multipliqueu-vos”, no? Bueno, pro, allevons la mare resulta que estave en un pecat. Allevons com et pots multiplicar? Ja em diràs. No ere una cosa normal i natural. Jo sí que hi vai anar al bateig de la meua filla, sí.”

“Quon van batejar la meua filla no hi vai anar, jo, tampoc. Hasta et diven que si sortives quon haviis tingut un crio, si sortives a fora abans de batejar, que maleïves la terra. Pro jo sortiva, perquè un dia hi havii lo capellà amb la vella Regina, allí demunt de cal Regí, i los hòmens treballaven allà en un camp que tenim més enllà i per no passar per davant d’ells, sas? vai fer una marrada per ana’ls a portar

D’esquerra a dreta: Maria Pujantell Serch, del Mas del Pui d’Olivesa de Sant Julià de Lòria; Nadalina Ambatlle Pons †, de Ca l’Ampandre de Sispony; Tereseta Bons Riba †, de Cal Toni de Llorts

esmorzar o brinar o no sé què, i lo capellà -mossèn Ventura ere- diu: "Goita, ho fa per jo." Mossèn Ventura mos apreciave molt."

Totes recorden amb nostàlgia el passat, sobretot n'enyoren la solidaritat: s'ajudaven entre elles, ajudaven els veïns i qui venia de fora (captaires, refugiats), hi havia consòrcies en benefici dels necessitats, les llevadores...

Una protagonista parla de la solidaritat i diu així:

"Que al temps de la Guerra espanyola, sempre teniva una fogaina a bullir amb trumfes i cols. I después, quan passaven los refugiats de l'atra guerra, la de França, que alguns degueren ser aviadors, eren molt joves, els donava farnat, el que podiva, i els sorgiva la roba."

TOTES REMARQUEN QUE ARA NO HI HA TEMPS PER PARLAR, NI PER TROBAR-TE AMB ELS FAMILIARS NI AMB ELS VEÏNS. NO HI HA COMUNICACIÓ ENTRE LES PERSONES

Una altra també s'hi refereix així:

"Abans quan una dona tenive una criatura, si no estave casada, pobreta! i ui! No fa pas tants anys, d'això. Aquí n'hi havii una, que es veu que un parent la va agafar i la va portar no sé, per allà a Canillo no sé on, per anar a tenir un fill d'amagat en alguna borda. Sé què s'havii explicat. No sé què en van fer del crio, poc se va veure mai aquí, no, perquè llavons no voliven que se sapigués. No és pas tan lluny que això, perquè una que és del meu temps, que va tenir aquell nen, que li van fer veure les de Jesucrist a seua casa. Per això mateix, atràs de la pena que t'ha passat això, i encara haigos de ser mal vist. És trist, ben trist, eh? Ara la gent no en fa cas d'això i ben fet que fa! Ara una dona que no es vol casar i adopta un fill, ben fet que fa. Ara a totes les edats en poden tenir, no sé si és veritat, això! No sé. Llavons la quina faltave en alguna cosa la teniven com una bestiola, i ara no. Jo penso que llavons era un extrem de massa i ara és un altre extrem."

Totes remarquen que ara no hi ha temps per parlar, ni per trobar-te amb els familiars ni amb els veïns. No hi ha comunicació entre les persones.

Una de les dones entrevistades explica:

"I el canvi del poble tamè, perquè s'ha fet molt gran, hi ha molta gent que no la coneixes, no sas qui són ni qui deixen de ser... Antes tots érom units; mira, a l'hivern mateix, les dones mos arroplegàvom i anàvom al sol, feves mitja, feves ganxet, cusives, feves lo que volguesses. Ara cada u a seua casa, ningú surt. Jo mateixa i a part de jo, d'altres, vaia, t'ajuntaves, et paraves al sol i feves coses, parlaves i no dívom mai mal de ningú. Eren aquells rotllets que t'agradave, pro ara no, ara tothom a casa. No et veus mai, si no és anant a comprar. Jo no conec a ningú. S'ha fet molt gran, eh? la Massana! i tot arreu, vaia, s'ha fet massa gran!"

Una altra protagonista relata:

"No ho sé, no ho entenc de vegades. Abans, per exemple, anaves a Andorra a peu i tenives temps de tot, d'anar a veure la família. Ara vas amb cotxe i no tens temps de res, ni vas a veure a ningú, perquè no et pots aparcar, o perquè no es pot no sé què, no hi ha mai temps."

Sobre l'emancipació que ha anat guanyant la dona, una de les participants diu:

"Abans ere molt més dur tot i molt més sacrificat, vage per la dona segur! Per això et dic que les dones ara no depe-neu de l'home perquè us guanyeu la vida vosaltres, teniu cotxe, aneu allà on voleu i feu lo que voleu. Si pogués tirar enrere i tant que en tindria de cotxe, jo també! Abans havies de preguntar sempre, que podria anar a tal puesto, que podria anar a tal altre. I ara vosaltres, mira me'n vai a Andorra o me'n vai a sopar fora. Trobo que està bé, però no s'ha d'abusar, tampoc."

Els canvis tan grans i tan ràpids que ha patit Andorra en poc temps no els agraden. Sobre aquest punt, una de les dones del llibre lamenta:

"Lo que passe que abans no hi havi tanta gent com ara, ara s'ha poblat massa Andorra, és massa poblat eh! No ho veus com és tot? És que ho esbelleguen, està tot esbellegat, tot lo país, vas cap al Serrat, tot ho veus amb cases i forats per tot arreu, vas cap a Anyós igual, tu puges a l'aqueta carretera que vai al matí jo, que es veu tots los Plans de la Massana tots los camps d'allà cap a Escàs i tot allò. Tot allò està tot ple de cases, xalets i allò semblen pobles, pobles que fan pena d'estrossinats que estan."

D'esquerra a dreta: Tresa Puy Fite i la seva germana Maria; Remei Adellach Torres †, de Cal Sella de Lloris, la tercera per l'esquerra

**MALGRAT QUE RECORDEN AMB ENYORANÇA EL PASSAT,
HI HA ASPECTES COM LA DURESA DEL TREBALL
O LA RIGIDESA DELS COSTUMS QUE ELS FAN DIR:
QUE NO TORNON AQUELLS TEMPS**

Aquests i altres trets són coincidents al llarg de tots els *recits* i, d'una manera o d'una altra, totes les dones fan notar el seu desacord i s'hi rebel·len. Malgrat que recorden amb enyorança el passat, hi ha aspectes com la duresa del treball o la rigidesa dels costums que els fan dir: **que no tornon aquells temps**. Valoren molt positivament els avenços tècnics que hi ha hagut a casa però el que més troben a faltar és la solidaritat i la comunicació entre la gent.

Jo no sóc escriptora, per tant no he pogut transmetre els gestos, les expressions alegres o tristes, la picardia, l'esforç, la rialla dolça, l'agraïment de ser escoltades. Quedarà entre elles i jo la seva rialla, la seva dolçor, el seu sofriment, la seva nostàlgia, les seves gesticulacions, la seva ingenuïtat... S'ha de tenir un do especial per plasmar-ho. He tingut molta sort de compartir els records de tantes dones diverses: n'hi ha de rialleres, de tímides, de prudents, d'austeres, alguna Marilyn, dolces, crítiques, creients, sàvies, valentes, experimentades, remeieres... Per fi es lliuren obertament i diuen el que els plau i com els plau.

Conclusió: Ha estat una experiència enriquidora, agradable i molt interessant, poder estar amb elles i sentir-ne l'agraïment en saber-se valorades. **“És que encara sembla que les sento parlar.”**

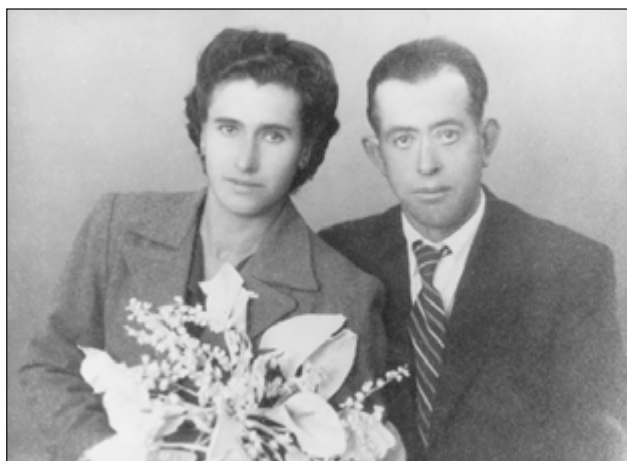
Trobades posteriors d'amistat han mostrat que els padrins ho llegien, rellegien i s'hi trobaven reflectits. Les seves opinions ens conviden a no oblidar la manera de

fer, de creure, de respectar els costums, els treballs i sobretot els valors i la paraula.

Només em queda agrair a totes les dones -les protagonistes- que entranyablement han entrat a formar part de la meua vida. No cal dir que una d'elles, la Tereseta Puy Fité, sempre n'ha format part, si no avui jo no estaria aquí. Amb l'esperança que la vostra llavor perdurará i no s'oblidará.

Comiat: Us dono les gràcies per ser com sou i per poder compartir els vostres *recits* amb nosaltres, un record profund a totes.

Adelaida Garcia Puy

D'esquerra a dreta: Angeleta Areny Font †, de Cal Nyerro d'Escàs, amb el seu marit; Teresa Puy Fite, de Cal Canart d'Encamp